

Heerlijkheid: ontstaan en bestuur

Jan De Meester (2025)

Loenhout, Kaart J. de Ferraris (1777)

Onderstaande tekst werd gepresenteerd tijdens de viering van het 130-jarig bestaan van de Landelijke Gilde van Loenhout op 7 en 8 november 2025.

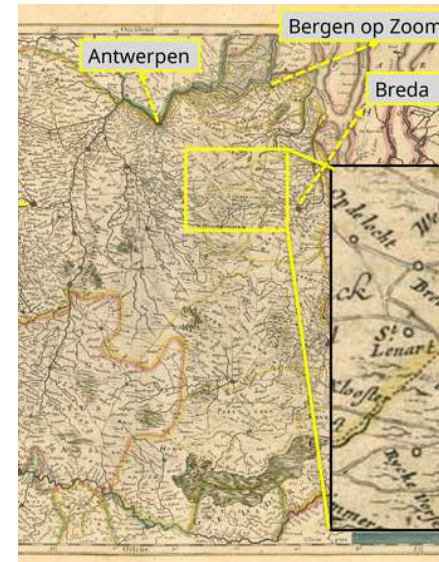
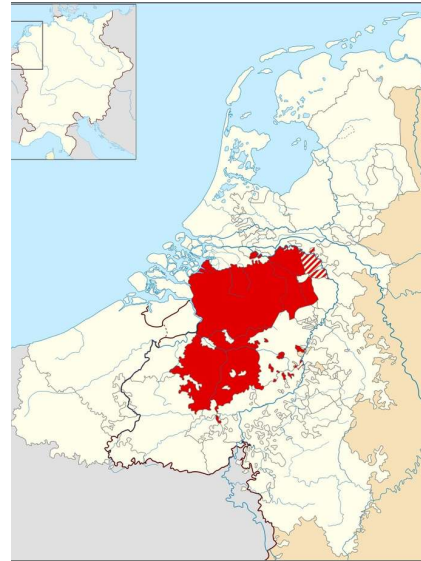
Loenhout was tot aan de Franse Revolutie een zgn. "Heerlijkheid". Wat waren heerlijkheden, hoe ontstonden ze en hoe werden ze bestuurd?

Geschiedenis van hertogdom Brabant

Om de het bestuur van een dorp zoals Loenhout te reconstrueren, moeten we in feite terug de tijd ingaan, naar het ontstaan van het hertogdom Brabant waarvan Loenhout deel van uitmaakte. De opvolgers van Karel de Grote verdeelden zijn rijk in drie delen met het Verdrag van Verdun in 843. Het middelste deel van het rijk werd het koninkrijk Lotharingen. Later werd het koninkrijk Lotharingen opgesplitst in de hertogdommen Neder-Lotharingen en Opper-Lotharingen. Het huidige Loenhout moet gesitueerd worden in het hertogdom Neder-Lotharingen. De beroemde of beruchte Godfried van Bouillon was op het einde van de 11de eeuw hertog van Neder-Lotharingen en dus heer van Loenhout.

Neder-Lotharingen was een lappendeken van verschillende vorstendommen. Ook het graafschap Leuven ressorteerde onder het hertogdom Neder-Lotharingen. De Leuvense graven waren echter zeer ambitieus en wilden meer. Via lobbywerk verkreeg de graaf van Leuven, Godfried I met de baard, in 1106 de titel van hertog van Neder-Lotharingen en werd hij 'baas' van Loenhout.

Godfried III van Leuven, bijgenaamd de Moedige, beschermde in opdracht van de Duitse keizer Jerusalem in 1182 tot 1184 tegen de beruchte Saladin en als dank stichtte de Duitse keizer het hertogdom Brabant. Hendrik I werd de eerste hertog van Brabant en Loenhout viel vanaf nu onder het gezag van de hertog van Brabant. Het is Hendrik I die de grenzen van het hertogdom Brabant vastlegde.

Brabants bestuur

Het hertogdom Brabant was een zeer uitgestrekt gebied en omvatte de huidige provincies Noord-Brabant, Antwerpen, Vlaams-Brabant en Waals-Brabant, het huidige Brussels Hoofdstedelijk Gewest en enkele gebieden in het huidige Limburg en in Duitsland. Dit is een groot gebied en is niet makkelijk te besturen. Het zou ons te ver leiden om het in detail uit te leggen, maar het hertogdom was administratief ingedeeld in 4 grote kwartieren:

1. Kwartier van Antwerpen
2. Kwartier van Brussel
3. Kwartier van Leuven
4. Kwartier van 's Hertogenbosch

Juridisch werd het hertogdom ingedeeld in 6 grote districten of hoofdmeierijen. Een daarvan was het markgraafschap Antwerpen waaronder Loenhout ressorteerde.

De hertogelijke ambtenaren hielden zich vooral bezig met het bestuur van de steden in het hertogdom en hadden niet voldoende mankracht om de buitengebieden te besturen. Daarom greep de hertog terug naar het oude systeem van het leenstelsel: een leenman kreeg een gebied in leen van zijn leenheer, in dit geval de hertog van Brabant. Het hertogdom Brabant werd op deze manier onderverdeeld in zogenaamde heerlijkheden. Dit zijn gebieden die bestuurd werden door een heer.

Heerlijkheden

Een heerlijkheid was een grondgebied waarbinnen een heer in eigen naam zijn gezag uitoefende over alle bewoners, en dus niet als ambtenaar of als vertegenwoordiger van de hertog. De **heer oefende zowel bestuurlijke, juridische als economische rechten uit**. De zogenaamde heerlijke rechten behoorden tot zijn persoonlijk bezit en konden bijgevolg vererfd, onderverleend, verkocht en verpand worden. Wel diende de heer als onderdaan van het hertogdom de hertog te erkennen als zijn vorst.

Heerlijkheden waren vaak in handen van de lage adel, maar het konden even goed rijke burgers of geestelijke orden zijn die een heerlijkheid bezaten. Ook kleine steden konden een heerlijkheid zijn in handen van een adellijke familie, zoals de stad Hoogstraten in het bezit van de adellijke familie de Lalaing.

Heerlijkheden konden op verschillende manieren **verkregen** worden: door koop, door vererving – in principe waren zij overerfbaar – of als gunst door de vorst voor bewezen

diensten.

Een heerlijkheid was steeds **persoonsgeboden**. Dit had onder andere tot gevolg dat bij het overlijden van een heer de heerlijkheid in principe terugviel aan de leenheer, in dit geval de hertog van Brabant. De eerstgeboren erfgenaam kon in de praktijk de heerlijkheid evenwel behouden, door "leenhulde" te brengen. Indien er geen rechtstreekse afstammeling was, konden aanverwanten een recht van naderschap uitoefenen, wat verklaart waarom heerlijkheden eeuwenlang in eenzelfde familiestam verankerd bleven, zoals we straks zullen zien.

Voor de hertog van Brabant was het werken met heerlijkheden een dubbele win-winsituatie: hij moest geen ambtenaren aanwerven en betalen voor het bestuur op het platteland én het was een lucratieve aangelegenheid: de heren betaalden jaarlijks vaak grote sommen geld voor hun heerlijkheid, al naargelang de grootte van de heerlijkheid.

Heerlijkheden bestonden immers in alle maten en gewichten. Een voorbeeld van een grote heerlijkheid is de heerlijkheid van Breda, of het zogenaamde Land van Breda. Dit was een zeer groot heerlijkheid rond de streek van Breda en Bergen-op-Zoom. Tot 1287 maakte Loenhout deel uit van het Land van Breda. Na de dood van de heer van Breda in 1287 werd Loenhout een apart heerlijkheid binnen het hertogdom Brabant.

Het systeem van heerlijkheden, waarbij dorpen bestuurd werden door een heer, bleef in het hertogdom Brabant bestaan tot de Franse overheersing van België in 1793. De erfgenamen van de Franse Revolutie hebben nieuwe bestuurlijke vormen ingericht die vandaag nog bijna allemaal standhouden.

Heerlijke plichten en rechten

De **heren** van een heerlijkheid genoten van zogenaamde heerlijke rechten, maar hadden ook plichten. De heer moest een deel van zijn opbrengsten afdragen aan de hertog en moest ook militaire bijstand leveren bij oorlogsvoering. De heer moest de bevolking van zijn heerlijkheid beschermen en wegen onderhouden. Tevens was de heer verplicht om lokale gezagsdragers aan te stellen. In elke heerlijkheid moest er een schepensbank en secretaris zijn waarvan de heer het hoofd was.

Schepenen – en dus eigenlijk de heer – hadden meer bevoegdheden dan schepenen vandaag de dag: zij hadden wetgevende, uitvoerende én rechterlijke macht. In principe moesten schepensbanken jaarlijks vervangen worden, maar in de praktijk gebeurde dit nauwelijks. Vaak waren het enkele grote welstellende families die de schepensbanken bezetten. In Loenhout leverde de familie Van Elsacker bijvoorbeeld eeuwenlang schepenen af. In principe werd de schepensbank dus voorgezeten door de heer, maar die had het recht om zich te laten vervangen door een schout (op andere plaatsen ook "meier" of "drossaard" genoemd) die hij dus zelf benoemde. De schout moest er dan op toezien dat de besluiten van de schepensbank uitgevoerd werden.

Door de controle over het meiersambt en de lokale rechtspraak, kon de heer zich in 'zijn' heerlijkheid als een kleine potentaat gedragen. Er bestonden nochtans tal van beperkingen. De heer diende zich steeds te gedragen naar het plaatselijke gewoonterecht dat was vastgelegd in de dorpskeuren. Bovendien dienden zij zich te houden aan de ordonnances van de centrale overheid die onder het Bourgondisch en Habsburgs bewind steeds talrijker werden.

De heren van Loenhout betaalden een jaarlijks bedrag aan de hertog. De heer verkreeg hiervoor in ruil heerlijke rechten. Zij hadden de bevoegdheid tot het bestraffen en beboeten van

overtredingen tegen de dorpskeuren van Loenhout, de bevoegdheid tot het uitoefenen van notariële taken zoals opmaken van testamenten, verdeling van erfenissen, en opstellen van verkoopaktes. Boetes en voor notariële handelingen vereiste bedragen kwamen toe aan de heer mocht de heer zelf houden.

Enkele heerlijke rechten:

- Het **benoemingsrecht**, zoals gezegd het recht van de heer om bepaalde functionarissen te benoemen, zoals de meier en zijn helpers (vorsters genoemd), schepenen, maar ook kerkmeesters, koster, doodgravers, voorzanger of schoolmeesters.
- Het **cijnsrecht**, dit is het recht om grondbelasting te heffen. Cijnsrecht is vergelijkbaar met de hedendaagse onroerende voorheffing.
- **Pachtgelden**, dit is het recht om pacht te innen voor het gebruik van landbouwgronden binnen het gebied van de heerlijkheid.
- Het **Tienderecht**: jaarlijks moest 10% van de opbrengst van de landbouw afgedragen worden aan de heerlijkheid. De heer kon dit recht ook verkopen aan iemand anders. Het Tienderecht van Loenhout werd in 1277 verkocht aan de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem.
- Het **transactierecht**: bij de verkoop van een grondstuk binnen de heerlijkheid had de heer recht op een transactietaks (orde van grootte: 5 % op de verkoopsom).
- Het **collatierecht**, dit is het recht van de heer om een pastoor te benoemen
- **Recht op de dode hand**, dit is belasting op de nalatenschap van een inwoner, meestal 5% van de verkoopwaarde van het onroerend goed.
- Het **banrecht**. De inwoners van de heerlijkheid zijn verplicht om gebruik te maken van de plaatselijke molen van de heer en de gevraagde prijs er voor te betalen.

- Het **windrecht**, namelijk het recht om een molen te laten bouwen en zo het recht van de wind te gebruiken.
- Het **tolrecht**: aan de grenzen van de heerlijkheden werd tol geheven. Wegentol en tol bij passage van personen.
- Het **jachtrecht**, dit is het recht van de heer om te jagen binnen de heerlijkheid met uitsluiting van anderen. Hij mocht het recht ook verpachten.
- Het **visrecht**, het recht om te vissen binnen de heerlijkheid en het verpachten van dat recht.
- Alleenrecht op het plaatsen van **bijenkorven**.
- Het **marktrecht**, dit is het recht om binnen de heerlijkheid markten te houden. De heer moest toestemming geven voor de markt en inde daar een vergoeding voor.
- Het recht van de **gruit**, dit is het recht op heffen van accijns op het brouwen van bier.
- Het recht van **houtschat**, inhoudende 1/10 van het hout dat in de bossen werd gekapt.
- Recht **turf** af te steken of klei af te graven, recht tot het delven van de grondstoffen turf en klei.
- Het recht van **zwanendrift**, dit is het recht om zwanen te houden en te vangen.
- Recht van **eendenkooi**, recht om eenden te vangen en te bejagen met een eendenkooi.
- Recht van **duivenvlucht**, recht om duiven te houden.
- **Grafrecht**, het recht om begraven te worden in de kerk.

Al deze **rechten mochten door de heer verpacht worden aan derden**, wat veel geld opbracht. De opbrengsten van de rechten worden ontvangen door de rentmeester die in dienst was van de heer en eeuwenlang hebben gewoond in de rentmeesterwoning in de Oud-Dorpsstraat.

De heerlijkheden en de daarbij horende heerlijke rechten zijn blijven bestaan tot de Franse periode 1793. Onder de Bourgondiërs (vanaf 1430), onder de Spaanse Habsburgers (1555 tot 1700) en de Oostenrijkse Habsburgers (1700 tot 1793) bleef het systeem van heerlijkheden en de bijhorende plichten, maar vooral rechten, bestaan in Loenhout.

Misbruik?

Heren konden een heerlijkheid verwerven op verschillende manieren en moesten dus jaarlijks betalen aan de hertog om een heerlijkheid te mogen “beheren”. De prijs werd doorheen de tijd wel steeds onderhandeld. Het komt er dus op neer dat een heer goed moest kunnen rekenen en inschatten of het houden van een heerlijkheid financieel rendabel was.

De bovengenoemde rechten konden een aardige cent opleveren, maar ook de dorpskeuren waren een voorname bron van inkomsten. De keuren van kleine heerlijkheden zijn eigenlijk een opsomming van overtredingen met de daarbij horende boetes, een soort politiereglement met GAS-boetes. De heer moest een gedeelte van de boetes doorstorten naar de hertogelijke administratie, maar mocht ook een percentage van de boetes houden.

De schout moest toezien op de naleving van de wetten en vooral de inning van de boetes.

Schouten waren echter geen ambtenaar, maar free-lancers. En daar schuilde het gevaar. Personen konden op gezette tijdstippen bieden op het ambt van schout. De afspraak met de heer was dat een percentage van de boetes voor de schout waren. De schout moest dus ook goed kunnen inschatten of hij geld kon verdienen. Hoe meer boetes, hoe meer inkomsten.

De schouten waren soms schout in verschillende heerlijkheden en waren niet altijd ter plekke. Bovendien konden zij niet ter plaatse gaan om overtredingen vast te stellen. Zij lieten zich

daarom bijstaan door lokale handhavers, de zogenaamde vorsters. Vorsters waren ook freelancers. Zij waren diegenen die op het terrein overtredingen tegen dorpskeuren moesten vaststellen. Als dank mochten zij een klein percentage van de boetes houden. Ook hier: hoe meer overtredingen, hoe meer inkomsten.

Dit hele systeem van verdienmodellen opende de deur naar wanpraktijken en corruptie. Het is niet zeker dat dit in Loenhout gebeurde, maar dat het elders in het hertogdom Brabant gebeurde is wel een feit. Er is immers bronnenmateriaal overgeleverd waarin hertogelijke ambtenaren veel corruptie vaststelden

Overzicht van bestuurlijke functies

(aanvulling door Mathias Van Aken)

Schout (of meier, drossaard)

De schout was een gerechtsofficier, riep de schepenen samen en kon zowel in burgerlijke als in criminele zaken rechtszaken openen. Verder voerde de schout dagvaardingen en vonnissen uit, inde de boeten en moest hij in naam van de heer eventuele inbreuken op de heerlijke rechten controleren. In strafzaken voerde hij het gerechtelijk onderzoek uit en fungeerde hij als openbaar aanklager. Bij afwezigheid van de schout was er een stadhouder van de schout actief die optrad als plaatsvervanger. De schout had een aantal gerechtsdienaars of sergeanten ter beschikking.

Vorster

De belangrijkste dienaar was de vorster die ook mocht dagvaarden en bepaalde vonnissen (beslag en arrestatie) mocht uitvoeren. De vorster beheerde soms een gevangenis (bv. in Westerlo).

Schepenbank

Bestond uit schout en schepenen.

Een belangrijke bevoegdheid van de schepenbanken is wat rechtshistorici de ‘willige rechtspraak’ noemen. Dat betreft geen proces tussen twee partijen, maar de bekrachtiging of controle van eigendomsrechten. Zeer belangrijk was de registratie van renten in de ‘schepenregisters’. Als men bepaalde reeksen van de schepenbankarchieven zoals de schepenregisters dieper bestudeert, maar ook andere reeksen zoals de procesdossiers, dan handelen de documenten over de rechtspraak (zowel rechtspraak in geschillen als de ‘willige rechtspraak’) grotendeels over dergelijke renten.

Schepene

De eigenlijke rechters van de schepenbank waren de zeven schepenen, die als enigen stemrecht hadden tijdens de zittingen.

Bedezetter

Aangesteld door de schepenen. De bedezetters verdeelden de financiële lasten gelijk over het dorp met de gehuchten.

Borgemeester of collecteur

De eigenlijke inning van door de bedezetter berekende belastingen gebeurde door de borgemeester of collecteur. Hij werd aangesteld door de schepenen. Die moesten hun rekeningen ter verantwoording door de schepenbank laten controleren en goedkeuren.

Regeerders

Bedezetter en borgemeester samen, ofwel 'de fiscus'. Zie aldaar.

Secretaris

De secretaris was misschien wel de belangrijkste plaatselijke functionaris. Die ambtenaar diende bij elke rechtszitting aanwezig te zijn en was verplicht alles zorgvuldig te noteren. Hij was ook de persoon die verantwoordelijk was voor het archief in de komme (koffer). De president-schepen mocht optreden als vervanger van de secretaris in diens afwezigheid.

Keurmeester

Een ambtenaar die moest controleren of men de juiste maten en gewichten gebruikte.

Gezwoenen

Alle ambtenaren in dienst van de schepenbank moesten een eed afleggen en heetten dus gezwoenen. Zij staan tegenover de gegoeden, die in de loop van de 17de eeuw meer inspraak

kregen in het dorpsbestuur.

Gegoeden of "gegoeyden"

In de loop van de zeventiende eeuw zouden naast deze gezworenen de gegoeyden van de gemeente (de voornaamste inwoners die het grootste deel van de fiscale lasten droegen) meer inspraak in de gemeente krijgen. Wellicht speelde de Raad van Brabant een belangrijke rol in de ontwikkeling van de organisatie van de lokale besturen. Zo vonniste de Raad in 1768 dat ook één van de gegoeyden in Westerlo een sleutel moest bewaren van de comme van de schepenbank (de kist voor het archief of de dorpskas).

Leen- en laathof, stadhouder en meier

Een lagere rechtbank die grondrechten van leen- en cijnsgoederen regelde. Onderstaand schema toont de voornaamste overeenkomsten en verschillen:

	Leengoed	Cijnsgoed
Algemeen		
<i>Identiteit eigenaar</i>	Landadel, abdij	
<i>"Eigenaar" heet</i>	leenheer	heer van het cijnsgoed
<i>"Huurder" heet</i>	leenman	laat
<i>Jaarlijks last</i>	geen	cijns (= +/- huur)
<i>Andere verplichtingen</i>	trouw, militair	geen
<i>Inning door</i>	stadhouder	meier
Overdracht		
<i>Registratierecht</i>	verhefgeld	pontpenningen
<i>Begunstigde</i>	leenheer	heer van het cijnsgoed
<i>Schuldenaar</i>	nieuwe leenman	nieuwe laat
Rechtbank		
<i>Naam</i>	leenhof	laathof
<i>Voorzitter</i>	stadhouder	meier
<i>Rechters</i>	aangestelde leenmannen	aangestelde laten
<i>Aangesteld door</i>	leenheer	heer van het cijnsgoed
<i>Bevoegdheid</i>	Registraties, geschillen	

(Bron: De 'drie-eenheid heerlijkheid, schepenbank, en dorpsbestuur'. Het ontstaan van lokale instellingen in de Kempen, met name te Turnhout en Westerlo, Bert Tops, 2015)

Andere

DELEN MET FACEBOOK

DELEN MET TWITTER

DELEN MET PINTEREST

DELEN MET LINKEDIN

DELEN MET BUFFER

GEMAAKT MET PUBLII. DEZE WEBSITE MAAKT GEEN GEBRUIK VAN COOKIES.